

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA
W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH
I HISTORYCZNYCH

Polish Academy of Sciences • Institute of the History of Science
Team for the History of Cartography

Maria Curie-Skłodowska University in Lublin
Department of Cartography and Geomatics

Catholic University of Lublin
Institute for the Historical Geography of the Church in Poland

Institute of Geodesy and Cartography in Warsaw

FROM THE HISTORY OF CARTOGRAPHY
Volume XVIII

OLD MAPS AS A SOURCE
IN GEOGRAPHICAL
AND HISTORICAL RESEARCH

Edited by
Beata Konopska i Jerzy Ostrowski

Warsaw 2014

Instytut Historii Nauki Polskiej Akademii Nauk
Zespół Historii Kartografii
Uniwersytet Marii Curie-Skłodowskiej w Lublinie
Zakład Kartografii i Geomatyki
Katolicki Uniwersytet Lubelski
Ośrodek Badań nad Geografią Historyczną Kościoła w Polsce
Instytut Geodezji i Kartografii w Warszawie

Z DZIEJÓW KARTOGRAFII
Tom XVIII

DAWNE MAPY JAKO ŹRÓDŁA
W BADANIACH GEOGRAFICZNYCH
I HISTORYCZNYCH

Pod redakcją
Beaty Konopskiej i Jerzego Ostrowskiego

Warszawa 2014

Opracowanie redakcyjne
Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Współpraca redakcyjna
Paweł Cebrykow, Krzysztof Kałamucki

Recenzenci
Prof. dr hab. Stanisław Alexandrowicz
Prof. dr hab. Andrzej Ciołkosz

Tłumaczenie przedmowy i części streszczeń na język angielski
Ilona Wojciechowska
Tłumaczenie części streszczeń – autorzy

Opracowanie techniczne i przygotowanie do druku
Signum CM Cezary Mazur

Wydawnictwa IHN PAN
Nowy Świat 72, 00-330 Warszawa
e-mail: ihn@ihnpan.waw.pl

Instytut Geodezji i Kartografii
ul Modzelewskiego 27, 02-689 Warszawa,
e-mail: igik@igik.edu.pl

© by: IHN PAN, IGiK

ISSN: 0138-0850

ISBN: 978-83-86062-18-8

ISBN: 978-83-60024-19-5

Druk i oprawa: Drukarnia nr 1, Warszawa

SPIS TREŚCI

<i>Beata Konopska, Jerzy Ostrowski</i> Przedmowa	11
<i>Joanna Plit</i> Analizy geograficzne i historyczne dawnych map	19
*	
<i>Jerzy Ostrowski</i> Praca Henryka Merczynga z 1913 roku o radziwiłłowskiej mapie Litwy i jej wpływ na polskie badania dokładności dawnych map (w setną rocznicę publikacji)	35
<i>Kamil Nieścioruk</i> Weryfikacja wiarygodności treści map dawnych z wykorzystaniem cyfrowego modelu wysokości i podstawowych atrybutów topograficznych	53
<i>Maria Jankowska</i> Kryteria oceny map jako źródła informacji o dziedzictwie kulturowym wsi na przykładzie Wielkopolski	65
<i>Jakub Kuna</i> Problem uwspółcześnienia formy prezentacji map dawnych	79
**	
<i>Adam Linsenbarth</i> Mozaikowa mapa z Madaby z VI wieku cennym źródłem informacji geograficznych, historycznych i biblijnych	93
<i>Kazimierz Kozica</i> Wrocławski przedwojenny egzemplarz mapy Europy Gerarda Mercatora (1554)	111
<i>Piotr Grabowski</i> Obraz historycznej Warmii na mapach włoskich i francuskich kartografów w XVI–XVIII wieku	121
<i>Andrzej Janeczek</i> Rękopiśmienna mapa cyrkulu zamojskiego z austriackiego Archiwum Wojennego i jej relacja do zdjęcia józefińskiego Galicji (1779–1783)	133

<i>Bogdan Wolak</i>	
Próba oceny obrazu rzeźby terenu na mapie Schroettera w skali 1:152 000 (1802–1810)	145
<i>Michał Trzewik</i>	
Układ przestrzenny miasta Lublina na przełomie XVIII i XIX wieku na planach austriackich przechowywanych w Archiwum Wojennym w Wiedniu	155
<i>Dariusz Lorek</i>	
Kartograficzny obraz Poznania w okresie zaborów	169
<i>Teresa Bogacz</i>	
Mapy Lubina z XIX i XX wieku jako źródło do badań nad rozwojem przestrzennym miasta	181
<i>Wojciech Mielewczyk</i>	
Środowisko geograficzne na XIX-wiecznych mapach wsi na przykładzie zbiorów Muzeum Narodowego Rolnictwa i Przemysłu Rolno-Spożywczego w Szreniawie	193
<i>Lucyna Szaniawska</i>	
Joachim Lelewel jako badacz dawnych opisów świata i twórca „krajobrazów”	209
<i>Adrianna Szczerba</i>	
Mapy archeologiczne zachodnich guberni Imperium Rosyjskiego	237
<i>Tomasz Olenderek</i>	
Charakterystyka dawnych map leśnych	251
<i>Waldemar Spallek</i>	
Kształtowanie się koncepcji map ogólnogeograficznych w świetle polskich atlasów szkolnych wydanych do 1939 roku	263
<i>Beata Konopska</i>	
Atrybut miejsca w czasie jako właściwość dawnych map z punktu widzenia antropologii kulturowej na przykładzie publikacji okresu PRL	285
***	
<i>Dorota Jutrzenka-Supryn</i>	
Zagadnienie rekonstrukcji treści i obrazu w zabytkowych mapach i globusach	301

Joanna Sroka

**Atlas Silesiae w zbiorach polskich – technologia
wykonania i konserwacja (zarys problematyki) 321**

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

**Możliwości badania materiałów drukowanych
z użyciem techniki optycznej, polaryzacyjnej i kofokalnej
oraz SEM-EDS 337**

****

Roman Czaja, Zenon Koziół,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

Atlas historyczny miast polskich 349

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

**Toponimy na mapach Półwyspu Kolskiego jako przykład
bogactwa etnograficznego regionu 353**

CONTENTS

Beata Konopska, Jerzy Ostrowski

Preface 15

Joanna Plit

Geographical and historical analyses of old maps 19

*

Jerzy Ostrowski

**The work of Henryk Merczyng from 1913 on the Radziwill map
of the Grand Duchy of Lithuania and its influence
on the Polish research on the accuracy of old maps
(on the hundredth anniversary of publication)** 35

Kamil Nieścioruk

**Verification of content credibility of old maps with application
of digital elevation model and basic topographic attributes** 53

Maria Jankowska

**Evaluation criteria for maps as a source of information
about the cultural heritage of the countryside based
on the example of Wielkopolska** 65

Jakub Kuna

**The problem of contemporization of the form
of presentation of old maps** 79

**

Adam Linsenbarth

**The Madaba Mosaic Map from the 6th century – a source
of information for geographical, historical and Bible studies** 93

Kazimierz Kozica

**The Wrocław pre-war copy of the map of Europe
by Gerard Mercator (1554)** 111

Piotr Grabowski

**The picture of the historical Warmia on the maps of Italian
and French cartographers in the 16th–18th centuries** 121

<i>Andrzej Janeczek</i>	
The manuscript map of Zamość district from the Austrian War Archives and its relation to the Joseph's survey of Galicja (1779–1783)	133
<i>Bogdan Wolak</i>	
Analysis of the presentation of relief on the Schroetter's map, scale 1:152,000 (1802–1810)	145
<i>Michał Trzewik</i>	
Spatial layout of Lublin at the turn of the 18th century on Austrian city maps stored in the Vienna War Archives	155
<i>Dariusz Lorek</i>	
Cartographic image of Poznań in the time of partitions	169
<i>Teresa Bogacz</i>	
Maps of Lubin from the 19th and 20th centuries as the source for research on the spatial development of the city	181
<i>Wojciech Mielewczyk</i>	
The geographical environment on the 19th century maps of villages based on the collection of the National Museum of Agriculture and Agricultural-Food Industry in Szreniawa	193
<i>Lucyna Szaniawska</i>	
Joachim Lelewel as an investigator of old world's descriptions and author of "landscapes"	209
<i>Adrianna Szczerba</i>	
Archeological maps of western provinces of the Russian Empire	237
<i>Tomasz Olenderek</i>	
Characteristics of old forest maps	251
<i>Waldemar Spallek</i>	
Evolution of the concept of general reference maps in the light of Polish school atlases published until 1939	263
<i>Beata Konopska</i>	
Attribute of place in time as a feature of old maps from the perspective of anthropology of culture based on publications of Polish People's Republic period	285

Dorota Jutrzenka-Supryn

**Problems of content and image reconstruction
in historical maps and globes** 301

Joanna Sroka

**Atlas Silesiae in the Polish collections – technology
of binding and conservation (outline of problems)** 321

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa,

Anna Synajewska-Przybyś, Tomasz Klepka

**The possibilities of printed materials research
with the use of optical, polarization, confocal
and SEM-EDS techniques** 337

****

Roman Czaja, Zenon Koziół,

Radosław Golba, Agnieszka Pilarska

The Historical Atlas of Polish Towns 349

Miłosz Huber, Olga Jakowlewa

**Toponyms on maps of the Kola Peninsula as an example
of the ethnographic wealth of the region** 353

Waldemar Spallek

Uniwersytet Wrocławski

Kształtowanie się koncepcji map ogólnogeograficznych w świetle polskich atlasów szkolnych wydanych do 1939 roku

1. Wstęp

Koncepcja współczesnych szkolnych map ogólnogeograficznych ukształtowała się w okresie 1772–1939, czyli od wydania pierwszego polskiego atlasu szkolnego do końca okresu międzywojennego. Wyjątek stanowią mapy krajobrazowe, które pojawiły się w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX wieku. W tekście przedstawiono rozwój koncepcji map ogólnogeograficznych w świetle analizy treści tego rodzaju map zawartych w dziełach polskiej szkolnej kartografii atlasowej wydanych do 1939 roku. Pominęto mapy ściennie i podręcznikowe, wychodząc z założenia, że to atlasy stanowią kwintesencję kartografii szkolnej. Ponadto, ze względu na swoją formę, atlasy szkolne zachowały się lepiej niż luźne mapy, które łatwiej ulegały zniszczeniu i rozproszeniu.

2. Polskie szkolne atlasy geograficzne wydane do 1939 roku

Chcąc ustalić dorobek polskiej kartografii szkolnej w dziedzinie atlasów geograficznych¹, starano się znaleźć informacje o wszelkich opublikowanych dziełach. Za polskie uznano atlasy wydane w Polsce (I i II Rzeczpospolita) lub w języku polskim (okres zaborów). Nie uwzględniono atlasów konturowych wydanych po 1900 roku. Podstawowym źródłem informacji o opublikowanych atlasach były bibliografie i kwerenda biblioteczna. W Polsce, jak dotąd, nie ma pełnej bibliografii publikacji, dlatego wykorzystano istniejące bibliografie cząstkowe. Spośród nich na pierwszym miejscu należy wymienić opracowania B. Olszewicza²,

¹ Pełne dane bibliograficzne atlasów, które posłużyły do badania historii map ogólnogeograficznych w polskich atlasach szkolnych, zestawiono w tabeli 1. W wypadku powoływania się na nie w tekście nie stosowano przypisów, ale podano w nawiasie kwadratowym numer porządkowy atlasu w tab. 1, np. atlas Szybińskiego z 1772 r. [1].

² B. Olszewicz, *Kartografia polska XV i XVI wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, r. 8, 1930, nr 31, s. 147–168; B. Olszewicz, *Kartografia polska XVII wieku (Prze-*

dotyczące polskich dzieł kartograficznych od XV do XIX wieku. Dla ustalenia atlasów wydanych w pierwszej połowie XX w. pomocne okazały się tomy bibliografii geografii polskiej³, która dotyczy publikacji z lat 1918–1951. Kolejnym źródłem była *Bibliografia polska 1901–1939*⁴, której ostatni, jak na razie, tom zawiera hasła zaczynające się na Jad a kończące na Jok. Uzupełnieniem tej publikacji jest Baza: Bibliografia Polska 1901–1939 na stronach internetowych Biblioteki Narodowej⁵.

Niestety, żadna z wymienionych bibliografii nie jest kompletna, dlatego konieczne były dalsze poszukiwania w literaturze przedmiotu. Cenne informacje znaleziono w dwóch artykułach J. Piaseckiej⁶, dotyczących atlasów z XIX wieku. Pomocny był również czterotomowy katalog M. Łodyńskiego⁷, który obejmuje dzieła kartograficzne z lat 1482–1945, znajdujące się w polskich bibliotekach. Niestety, nie notuje on publikacji, które zaginęły podczas II wojny światowej i wcześniej. Ponadto w katalogu uwzględniono dzieła tylko z tych bibliotek, które nadesłały odpowiednie informacje.

Odnośnie do dzieł sygnowanych przez E. Romera, wykorzystano katalog przygotowany na pięćdziesiątą rocznicę jego śmierci⁸ oraz wcześniejsze opracowania bibliograficzne⁹. Dodatkowe informacje uzyskano z artykułu E. Nowak-Ferdhus

gląd chronologiczno-bibliograficzny), „Polski Przegląd Kartograficzny”, r. 9, 1931, nr 36, s. 109–168; B. Olszewicz, *Kartografia polska XVIII wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, r. 10, 1932, nr 38–39, s. 181–208, nr 40, s. 245–310, (wyd. 2) Warszawa 2003; B. Olszewicz, *Kartografia polska XIX wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*. Tom 1 i 2, Warszawa 1998; B. Olszewicz, *Kartografia polska XV–XVII wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, Warszawa 2004.

³ W. Ormicki, *Bibliografia geograficzna za lata 1928–1933*, Kraków 1935; W. Ormicki, *Bibliografia geograficzna za rok 1934*, Kraków 1935; W. Ormicki, *Bibliografia geograficzna za rok 1935*, Kraków 1936; S. Leszczycki, J. Piasecka i B. Winid, 1959, *Bibliografia geografii polskiej 1936–1944*, Warszawa; J. Piasecka, *Bibliografia geografii polskiej 1918–1927*, Warszawa 1971.

⁴ *Bibliografia polska 1901–1939*, t. 1–13, Warszawa 1986–2009.

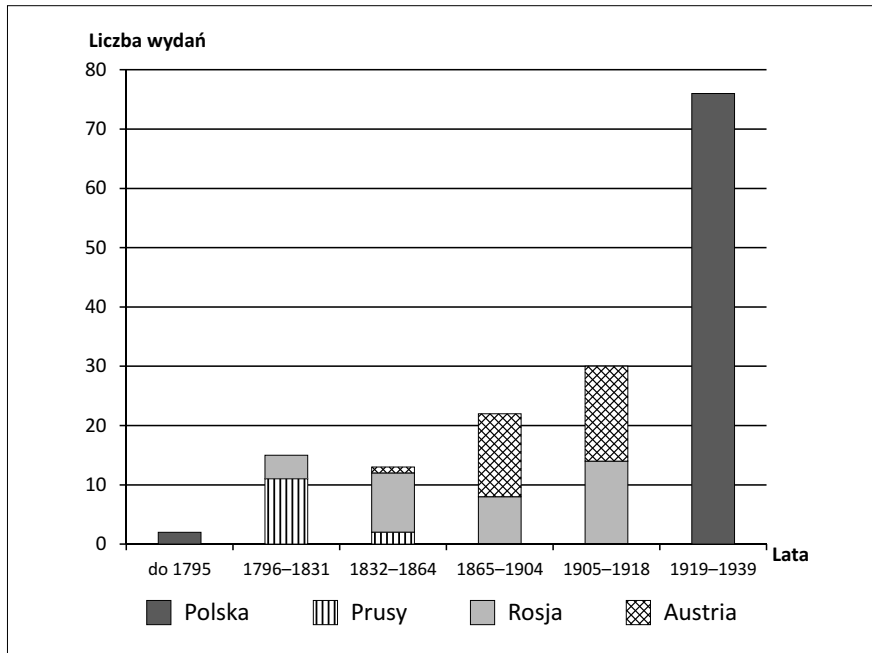
⁵ <http://mak.bn.org.pl/cgi-bin/makwww.exe?BM=32> – Bazy Biblioteki Narodowej w systemie MAK, ostatni dostęp 25.08.2013.

⁶ J. Piasecka, *Polskie atlasy geograficzne do połowy XIX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 17, 1985, nr 4, s. 169–190; J. Piasecka, *Polskie przekłady szkolnych map i atlasów geograficznych*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 23, 1991, nr 4, s. 121–129.

⁷ M. Łodyński, *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 1: Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482–1800*, Warszawa 1961; M. Łodyński, *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 2 (uzupełniający): Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482–1800*, Warszawa 1963; M. Łodyński, *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 3: Katalog atlasów 1801–1919*, Warszawa 1965; M. Łodyński, *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 4: Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1528–1945*, Warszawa 1968.

⁸ *Atlasy, mapy i globusy Eugeniusza Romera. Katalog, oprac. pod kier. B. Przyłuskiej*, „Studia i materiały z historii kartografii”, t. 18, Warszawa 2004.

⁹ F. Uhorczak i J. Wąsowicz, *Bibliografia adnotowana dzieł kartograficznych E. Romera*, w: E. Romer, *Wybór prac*, t. 1, Warszawa 1960, s. 137–154; B. Winid, *Uzupełnienie bibliografii prac Eugeniusza Romera wykonanej przez F. Uhorczaka i J. Wąsowicza, zamieszczonej w książce „Wybór prac Eugeniusza Romera”, t.1, Warszawa 1960*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 35, 1964, z. 1, s. 119–126.

Ryc. 1. Proweniencja i liczebność wydań polskich atlasów szkolnych do 1939 r.

i E. Szyrkiewicz¹⁰, poświęconego *Małemu atlasowi geograficznemu*, oraz z artykułu B. Przyłuskiej i J. Ostrowskiego¹¹, dotyczącego *Atlasu Polski współczesnej*.

Informacje o pojedynczych dziełach, nieodnotowanych w bibliografiach, znaleziono w kilku innych publikacjach¹². Poza literaturą prowadzono poszukiwania atlasów szkolnych w Repozytorium Cyfrowym Instytutów Naukowych¹³ oraz w kolekcjach kartograficznych we Wrocławiu¹⁴.

Na podstawie badań stwierdzono, że do 1939 r. ukazało się 158 wydań polskich atlasów szkolnych do nauczania geografii (ryc. 1), z czego niemal połowa (76)

¹⁰ E. Nowak-Ferdhus, E. Szyrkiewicz, *Ewolucja „Atlasu geograficznego” Eugeniusz Romera z 1908 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 24, 1992, nr 1–2, s. 26–41.

¹¹ B. Przyłuska, J. Ostrowski, „*Atlas Polski współczesnej” lwowskiej i wrocławskiej Książnicy-Atlas – prekursor nowoczesnych szkolnych atlasów geograficznych Polski*, w: *Od atlasu do kolekcji. W 440. rocznicę I wydania atlasu Abrahamą Orteliusa*, red. J. Ostrowski i R. Skrycki, „Z Dziejów Kartografii”, t. 16, Szczecin 2011, s. 169–192.

¹² A. Sujkowski, rec.: *J. M. Bazewicz, Atlas geograficzny poszczególnych krajów Europy*, J. M. Bazewicz, *Atlas geograficzny wszystkich części świata*, „Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany”, r. 4, 1913, nr 7, s. 111–112; L. Klewzyk, *Korbel Stanisław (1882–1956)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 14/1, z. 60, Wrocław 1968; J. Ostrowski, *Mapy hipsometryczne Polski: przegląd historyczno-bibliograficzny*, „Dokumentacja Geograficzna”, z. 1, 1969.

¹³ <http://rcin.org.pl/dlibra> — Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, ostatni dostęp 27.08.2013.

¹⁴ Były to Zbiory Kartograficzne Zakładu Geoinformatyki i Kartografii Uniwersytetu Wrocławskiego, Oddział Zbiorów Kartograficznych Biblioteki Uniwersyteckiej oraz Gabinet Kartografii Biblioteki Ossolineum.

została opublikowana w okresie międzywojennym (lata 1919–1939). W okresie I Rzeczypospolitej ukazały się jedynie dwa wydania atlasu D. Szybińskiego (pierwsze w 1772 r. [1] i drugie w 1778 r.), pierwszego polskiego szkolnego atlasu geograficznego, będącego adaptacją francuskiego oryginału. Atlas ten był używany jeszcze na początku XIX wieku¹⁵.

Zawirowania polityczne w historii ziem polskich w XIX w. nie wpłynęły w znaczący sposób na tempo wydawania kolejnych atlasów szkolnych w języku polskim, które ukazywały się średnio co 2–2,5 roku. Aktywność wydawnicza była natomiast dość zróżnicowana terytorialnie (ryc. 1) i zależała od zmieniającej się polityki oświatowej poszczególnych państw zaborczych. Początkowo, do czasu powstania listopadowego (1830–1831), najbardziej liberalne podejście do szkolnictwa w języku polskim istniało w zaborze rosyjskim i pruskim. Do 1825 r. jedynym dostawcą szkolnych atlasów geograficznych na potrzeby szkolnictwa polskiego w trzech zaborach była oficyna Kornów z Wrocławia. Później, zwłaszcza w okresie międzypowstaniowym (1832–1864), najwięcej publikacji ukazało się w Królestwie Polskim, m.in. atlasy J. Kościńskiego¹⁶ i J. Herknera¹⁷.

Sytuacja w zaborze pruskim i rosyjskim ulegała stopniowemu pogarszaniu, aż po całkowitą likwidację nauczania w języku ojczystym w latach osiemdziesiątych XIX wieku. W reakcji na nacisk rusyfikacyjny i niski poziom nauczania w rządowych szkołach rosyjskich, zaczęły powstawać liczne polskie szkoły prywatne¹⁸. O ile w Prusach przestano publikować szkolne atlasy w języku polskim, o tyle w Królestwie Kongresowym aktywność wydawnicza trwała z mniejszym lub większym natężeniem do końca jego istnienia.

Odmienne kształtowały się warunki oświatowe w zaborze austriackim. Po okresie silnej germanizacji, w latach sześćdziesiątych XIX w. zapoczątkowane zostały reformy ustrojowe monarchii habsburskiej, nadające autonomię prowincjom i zwiększające zakres swobód obywatelskich. W Galicji można było otwarcie prowadzić działalność patriotyczną i rozwijać polskie szkolnictwo. Na jego potrzeby atlasy w języku polskim dostarczało słynne wydawnictwo Hoelzla z Wiednia, które publikowało pomoce szkolne w rodzimych językach mieszkańców wielonarodowej monarchii austro-węgierskiej. Wśród nich były powszechnie znane i używane atlasy B. Kozenna i W. Haardta. W latach 1865–1904 wydawnictwo Hoelzla praktycznie zdominowało polską kartografię szkolną.

¹⁵ K. Harasimiuk, *Geografia jako przedmiot nauczania w polskich szkołach średnich na ziemiach polskich w latach 1795–1863*, Lublin 1992, s. 112.

¹⁶ Poza atlasem [4] wymienionym w tab. 1, był to J. Kościński, *Atlas ieograficzny nowożytny i starożytny przeznaczony dla użytku młodzieży*, Warszawa, Litografia Józefa Kościńskiego, 1833, wyd. 2 – 1835.

¹⁷ J. Herkner, *Atlas geograficzny złożony z 20 mapp*, Warszawa, nakładem autora, 1850–1851, wyd. 2 – 1853, wyd. 3 – 1856, wyd. 4 – 1862, wyd. 5 – 1864, wyd. 6 – 1867 [6].

¹⁸ W. Romanowski, *Działalność Lubelskiego Towarzystwa „Światło” na polu szkolnictwa elementarnego*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, t. 3, 1960, s. 167–205.

Po rewolucji 1905 r. nastąpiło prawdziwe odrodzenie nieoficjalnego szkolnictwa polskiego w Kongresówce, gdzie doszło do bojkotu rządowych szkół rosyjskich, który utrzymał się do wybuchu I wojny światowej¹⁹. W tych warunkach działalność wydawniczą na szeroką skalę rozpoczął J.M. Bazewicz, twórca i wydawca licznych, choć miernych, szkolnych atlasów geograficznych i historycznych. Inni twórcy stali się szczególnie aktywni w okresie wojny, gdy Królestwo Kongresowe znalazło się po okupacją niemiecką i austriacką²⁰. W 1908 r. w Galicji działalność publikacyjną rozpoczął E. Romer, twórca nowoczesnej kartografii polskiej, w tym w dużej mierze kartografii szkolnej. Średnie tempo publikacji w okresie 1905–1918 wyniosło dwa tytuły na rok.

W okresie międzywojennym tempo publikowania wzrosło do średnio 3–4 tytułów rocznie. W początkowym okresie J.M. Bazewicz, dzięki swojej przedsiębiorczości, miał duże szanse na zbudowanie silnego wydawnictwa kartograficznego²¹. Mierna jakość opracowań i brak jakiegokolwiek postępu w kolejnych wydaniach spowodowała, że w latach dwudziestych XX w. mapy i atlasy Bazewicza zostały wycofane ze szkół, część na mocy formalnego zakazu wydanego przez Ministerstwo Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego²².

Dwudziestolecie międzywojenne upłynęło pod znakiem wzrastającej dominacji, aż po praktyczny monopol Książnicy-Atlas na rynku szkolnych atlasów geograficznych (jak i całej kartografii szkolnej) w Polsce (ryc. 2). O ile w pierwszej połowie lat dwudziestych ukazywały się również atlasy innych autorów, o tyle w latach 1927–1935 na rynku dostępne były niemal wyłącznie publikacje Książnicy-Atlas, sygnowane przez Romera lub niego i współautorów. Wyjątek stanowiły trzy wydania atlasu w języku ukraińskim²³ i ostatnie wydanie polskiej adaptacji austriackiego atlasu Haardta [21]. Dopiero w 1936 r. doszło do naruszenia monopolu Książnicy-Atlas przez S. Korbla, a później M. Janiszewskiego, którzy wydali własne atlasy²⁴. W ciągu dwudziestolecia międzywojennego

¹⁹ J. Miąso, *Walka o narodową szkołę w Królestwie Polskim w latach 1905–1907 (w stulecie strajku szkolnego)*. „Rozprawy z dziejów oświaty”, t. 44, 2006, s. 75–103.

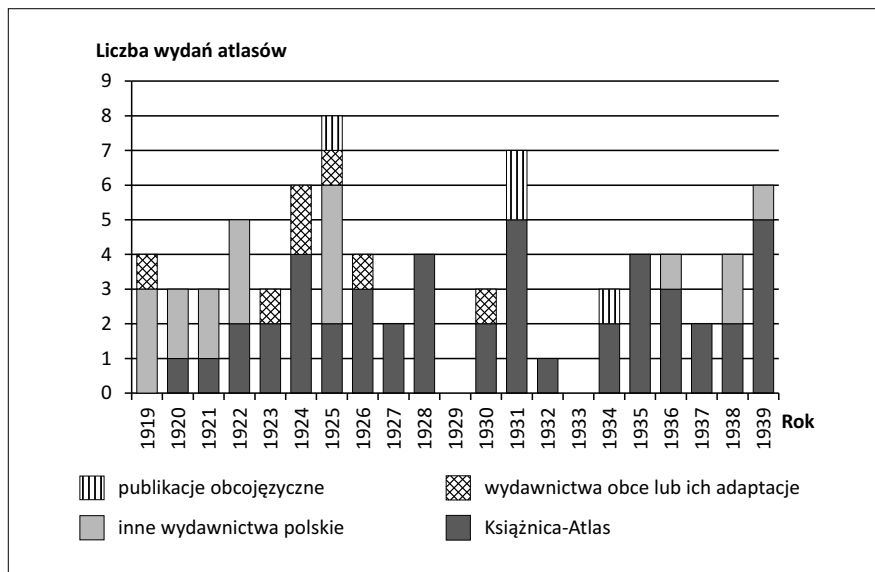
²⁰ Ukazały się wówczas m.in.: *Atlas geograficzny części świata*, Warszawa, M. Arct, 1914, wyd. 2 – 1916(?); *Atlasik do geografii fizycznej. 18 mapek plastycznych*, Warszawa, M. Arct, 1914; A. Nałkowska, *Mapy do geografii szkolnej... Cz. III*, Warszawa, nakładem autora, 1914; I. Dzierżyński, *Atlas do geografii Polski. Cz. I. Przyroda*, Warszawa, nakładem autora, 1918; T. Radliński, *Atlas do geografii Polski i powszechnej*, Warszawa, M. Arct, 1918.

²¹ J. Wąsowicz, *U progu powstania polskiego przemysłu kartograficznego*. „Czasopismo Geograficzne”, t. 35, 1964, z. 3–4, s. 327–335.

²² *W sprawie wydawnictw J. M. Bazewicza*, komunikat zamieszczony w „Dzienniku Urzędowym Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej”, 15 maja 1923 r., R. 6, no 9 (110), s. 143.

²³ *Atlas „Samoosviti”*. *Zbirnik geografcinih map, statističnih tablic' ta krajevidiv. Dlja samonavčannja i školi*, L'viv, Vidavnicтво „Samoosvita”, 1931, wyd. 2 po konfiskacie poprzedniego – 1931, wyd. 3 – 1934.

²⁴ S. Korbel, *Atlas geograficzny dla szkół wszelkich typów i użytku powszechnego*, Katowice, Wydawnicza Spółka Kartograficzna Globus, 1936, wyd. 2 – 1938; M. Janiszewski, *Geograficzny atlas Polski dla I i IV klasy gimnazjalnej*, Warszawa, nakładem autora, 1938, wyd. 2 – 1939.

Ryc. 2. Działalność publikacyjna Książnicy-Atlas w zakresie szkolnych atlasów geograficznych na tle innych wydawnictw w okresie międzywojennym

(1919–1939) wśród 76 wydań szkolnych atlasów geograficznych ukazało się 47 atlasów romerowskich, co stanowiło prawie 62% wszystkich wydań. Po odliczeniu atlasów będących adaptacjami publikacji obcych (atlas Kozenna [17], Haardta [21] i Gustawicza [18]) oraz atlasów obcojęzycznych (przeznaczonych dla mniejszości narodowych: żydowskiej²⁵ i ukraińskiej²⁶), udział publikacji romerowskich wzrasta do ponad 72%.

Głównym rodzajem atlasów szkolnych wydanych do 1939 r. były przeglądowe atlasy świata, składające się wyłącznie lub niemal wyłącznie z map ogólnogeograficznych. W omawianym okresie ukazało się 106 wydań tego typu atlasów, co stanowi 2/3 geograficznych atlasów szkolnych. Ich objętość sięgała od kilku do kilkudziesięciu stron. W najprostszej formie, którą można określić jako małe atlasy świata, zawierały one ogólnogeograficzne mapy świata, kontynentów i Polski (lub ziem polskich), np. atlas Kozenna z 1870 r. [8] lub wczesne wydania *Atlasu geograficznego* Romera [12, 13 i 16]. Wersje bardziej rozbudowane – duże atlasy świata – obejmowały ponadto mapy państw europejskich, np. atlas Szybińskiego [1], Korna [2], Dal Trozzo [3], Kościńskiego [4], Loewenberga [5], Herknera [6], Kozenna z 1868 r. [7], Haardta [14 i 21], Gustawicza [18], Korbla i Sawickiego [19] oraz *Mały atlas geograficzny* Romera z 1931 i 1934 r. [22 i 23].

²⁵ I. Kaduszyn, *Atlas geograficzny*, Wilno, Wydawnictwo Żydowskiej Centralnej Organizacji Szkolnej, 1922, wyd. 2 – Wydawnictwo Wileńskie B.A. Kleckina, 1925.

²⁶ *Atljas „Samoosviti”...*, op. cit.

Trzeci typ stanowiły kompleksowe atlasy świata, które zawierały dodatkowo mapy regionów innych kontynentów, np. atlasy Kozenna wydawane od 1879 r. [9, 10, 11, 15 i 17] oraz *Powszechny atlas geograficzny* Romera [20 i 24]. W drugiej połowie XIX w. w atlasach świata zaczęły pojawiać się mapy tematyczne, których liczebność z biegiem czasu wzrastała. Do końca omawianego okresu w żadnym analizowanym atlasie mapy tematyczne nie zdobyły przewagi liczebnej nad mapami ogólnogeograficznymi.

Do analizy rozwoju koncepcji map ogólnogeograficznych wybrano 24 wydania szkolnych przeglądowych atlasów geograficznych świata (tab. 1). Jeżeli wziąć pod uwagę, że w kolejnych nakładach atlasów mapy były zmieniane w niewielkim stopniu (zwykle dotyczyło to aktualizacji granic i linii komunikacyjnych), czy wręcz przedrukowywane bez zmian, wybrane atlasy reprezentują ok. 3/4 wszystkich szkolnych atlasów przeglądowych świata wydanych do 1939 r., co stanowi ok. połowy wszystkich polskich atlasów szkolnych z tego okresu.

Tab. 1. Szkolne przeglądowe atlasy geograficzne świata wybrane do analizy treści map ogólnogeograficznych

L.p.	Tytuł atlasu	Rok wydania	Nr wydania	Autorzy	Miejsce wydania	Wydawca
1	Atlas dziecinny czyli nowy sposób do nauczenia dzieci geografii...	1772	[1]	D. Szybiński	Warszawa	Michał Groell
2	Atlas kieszonkowy z czternastu kart złożony z dokładnym tychże objaśnieniem	1806	[1]		Wrocław	Wilhelm Bogumił Korn
3	Powszechny doręczny atlas najnowszej jeografii złożony z 28 map	1829	[1]		Warszawa	Antoni Dal Trozzo
4	[Atlas geograficzny powszechny]	[1840]	[1]	J. Kościński	Warszawa	Litografia Józefa Kościńskiego
5	Atlas geograficzny dla użytku szkolnego i prywatnego	1843	1	J. Loewenberg	Berlin	F. Silber
6	Atlas geograficzny złożony z 20 mapp	1867	6	J. Herkner	Warszawa	Nakładem syna autora
7	Jeograficzny atlas szkolny, wydanie w 18 mapach	[1868]	2.1	B. Kozenn	Wiedeń i Ołomuniec	Edward Hoelzel
8	Jeograficzny atlas szkolny (wydanie dla szkół wiejskich w 6 mapach)	[1870]	[3]	B. Kozenn	Wiedeń i Ołomuniec	Edward Hoelzel
9	Atlas geograficzny dla szkół średnich i wydziałowych	1879	1.1	B. Kozenn	Wiedeń	Edward Hoelzel

L.p.	Tytuł atlasu	Rok wydania	Nr wydania	Autorzy	Miejsce wydania	Wydawca
10	Atlas geograficzny	1891	1.3	B. Kozenn	Warszawa	Redakcja „Wędrowca”
11	Atlas geograficzny dla szkół średnich (gimnazjalnych, realnych i handlowych)	1907	2.4	B. Kozenn, W. Haardt, W. Schmidt, B. Gustawicz	Wiedeń	Edward Hoelzel
12	Atlas geograficzny	1908	1	E. Romer	Lwów	Towarzystwo Nauczycieli Szkół Wyższych
13	Podręczny atlas geograficzny	[1908]	1		Warszawa	Wydawnictwo Tow. Akc. S. Orgelbranda Synów
14	Atlas geograficzny dla szkół ludowych pospolicich i wydziałowych	[1913]	[2]	W. Haardt	Wiedeń	Edward Hoelzel
15	Atlas geograficzny dla szkół średnich (gimnazyów, szkół realnych, handlowych i pokrewnych zakładów naukowych)	1916	3.1	B. Kozenn, F. Heiderich, W. Schmidt	Wiedeń	Edward Hoelzel
16	Atlas geograficzny. Zeszyt pierwszy	1918	3	E. Romer	Lwów	Książnica Polska Towarzystwa Nauczycieli Szkół Wyższych
17	Atlas geograficzny dla szkół średnich (gimnazyów, szkół realnych, handlowych i pokrewnych zakładów naukowych)	1924	5	B. Kozenn, F. Heiderich, W. Schmidt	Warszawa	M. Eizenkremer
18	Atlas geograficzny dla szkół średnich	1925	3	B. Gustawicz	Wiedeń	Freytag i Berndt
19	Mały atlas geograficzny	1925	1	S. Korbel, L. Sawicki	Kraków	Orbis
20	Powszechny atlas geograficzny	1928	1.1	E. Romer	Lwów–Warszawa	Książnica-Atlas, ZZKWTNSŚW
21	Atlas geograficzny dla szkół średnich i powszechnych	1930	5	W. Haardt, B. Gustawicz	Kraków	Księgarnia Powszechna
22	Mały atlas geograficzny	1931	11	Romer E.	Lwów–Warszawa	Książnica-Atlas, ZZKWTNSŚW
23	Mały atlas geograficzny	1934	12	Romer E.	Lwów–Warszawa	Książnica-Atlas
24	Powszechny atlas geograficzny. Wydanie drugie ze skorowidzem nazw	[1936]	[2.2]	E. Romer	Lwów–Warszawa	Książnica-Atlas, ZZKWTNSŚW

Uwaga: informacje w nawiasach kwadratowych są niepewne. Liczba następująca po kropce w numerze wydania atlasu oznacza kolejny nakład danego atlasu.

3. Klasyfikacja map ogólnogeograficznych w atlasach szkolnych

Według jednej z trafniejszych definicji, mapy ogólnogeograficzne „odzwierciedlają konkretną przestrzeń dostrzegalnych wzrokowo przedmiotów i zjawisk na powierzchni Ziemi”, w odróżnieniu od map tematycznych, które „odzwierciedlają konkretną przestrzeń zjawisk niedostrzegalnych, badanych przez odpowiednie nauki specjalne”²⁷. Od najdawniejszych czasów na mapach przedstawiano wyłącznie widzialne, istniejące na powierzchni Ziemi obiekty topograficzne i fakty. Im dalej od znanego kartografowi regionu, tym obraz świata był bardziej fantastyczny, ale zgodny z „wiedzą” twórcy mapy i powszechną wiarą w istnienie zobrazowanych faktów (np. mityczne krainy: Raj, Gog i Magog na mapach z XV w. lub Lotofagowie, Psiołłowi i potwory morskie na późniejszych mapach)²⁸.

Do połowy XV w. opracowywano głównie *mappae mundi*. Koniec okresu ich dominacji symbolicznie wyznacza rok 1459, kiedy powstała ostatnia i zarazem najwspanialsza mapa tego typu, autorstwa Fra Mauro. W tym czasie zaczęły powstawać rękopiśmienne, a wkrótce drukowane mapy opracowane według zasad matematycznego odwzorowania, objaśnionych w *Geografii* Ptolemeusza, co zapoczątkowało erę map ogólnogeograficznych w skalach przeglądowych²⁹. Na treść tych map składały się: linia brzegowa, sieć wodna, rzeźba terenu, pokrycie terenu (najczęściej lasy), sieć komunikacyjna (nierzadko pomijana) i osadnicza, ale także granice polityczne i administracyjne.

Mapy szkolne są przeznaczone do celów dydaktycznych i to im podporządkowana jest ich treść, jej generalizacja i metody prezentacji. W poszczególnych okresach historycznych promowane były różne treści w nauczaniu geografii, zmieniały się też metody prezentacji i techniki druku. W związku z tym, o ile zakres treści szkolnych map przeglądowych w zasadzie pokrywał się ze standardowym zakresem treści map ogólnogeograficznych, o tyle zmieniały się relacje między elementami tej treści. Pewne grupy obiektów geograficznych były bardziej eksponowane, gdy inne redukowano lub wręcz pomijano. Na podstawie analizy treści map ogólnogeograficznych, zamieszczonych w polskich przeglądowych atlasach geograficznych świata z lat 1772–1939, wyróżniono cztery typy map, które zestawiono w tab. 2. Dla pełności klasyfikacji w tabeli tej umieszczono także mapy ogólnogeograficzne krajobrazowe, których nie omawiano w tekście, gdyż ich powstanie wykracza poza ramy czasowe opracowania.

²⁷ A. Aslanikaszwili, *Język mapy*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, z. 1–2, 1971, s. 135–156.

²⁸ W. Spallek, *Historia metod wizualizacji danych statystycznych*, w: *Główne problemy współczesnej kartografii 2011: Zastosowanie statystyki w GIS i kartografii*, red. W. Żyszkowska, W. Spallek, Wrocław 2011, s. 7–35.

²⁹ L. Szaniawska, *Zasady opisu geograficznego i rysowania map w Geografii Ptolemeusza redagowanej przez Nicolausa Germanusa – rękopis BOZ 2*, „Studia Geohistorica”, nr 1, 2013, s. 57–80.

4. Rozwój koncepcji szkolnych map ogólnogeograficznych

Mapy ogólnogeograficzne, które stanowiły podstawowy typ map, także szkolnych, były tworzone według wzorców wykształconych w wiekach XVI–XVIII. Jeszcze w pierwszej połowie XIX w. drukowano je jako jednobarwne, z których część ręcznie kolorowano. Początkowo ręczne kolorowanie dotyczyło wszystkich elementów treści, czego znakomitym przykładem jest mapa Śląska M. Helwiga z 1561 r., przeznaczona do nauczania w szkole³⁰. Ten typ map można określić jako pierwotne mapy ogólnogeograficzne. Występują na nich wszystkie elementy treści map ogólnogeograficznych i żaden z nich nie wybija się graficznie ponad inne (tab. 2). Współcześnie podobny zakres treści i relacje między jej elementami występują jedynie na mapach topograficznych.

Tab. 2. Klasyfikacja średnio- i małoskalowych map ogólnogeograficznych w polskich atlasach szkolnych, ze względu na zakres treści i elementy treści najbardziej eksponowane graficznie

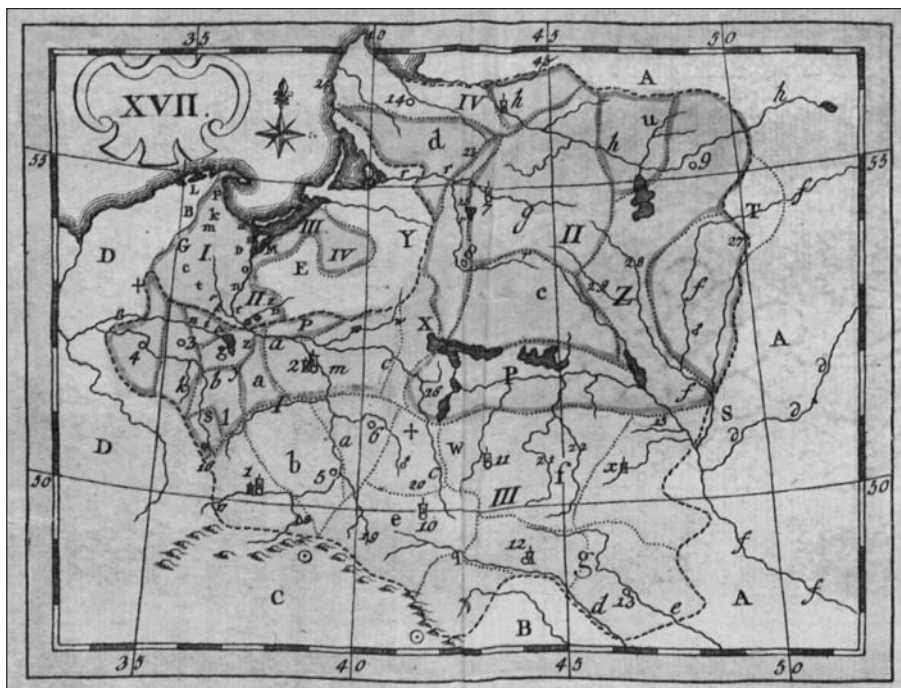
Typy map ogólnogeograficznych	Grupy obiektów map ogólnogeograficznych					
	rzeźba terenu	hydrografia	pokrycie terenu	polityczno-administracyjne	sieć osadnicza	sieć komunikacyjna
pierwotne	++	++	++	++	++	++
polityczne	++	++	+	+++	++	+
fizyczne właściwe	+++	++	+	+	+	+
fizyczno-polityczne	+++	++	+	+++	++	++
krajobrazowe	+	++	+++	+	++	+

Objaśnienia: +++ elementy dominujące graficznie, ++ inne elementy główne, + elementy drugorzędne (czasem pomijane na mapie)

Początkowo jednostki podziału terytorialnego były jednym z wielu barwnych elementów na mapach, ale z racji zajmowania największej powierzchni, były najbardziej widoczne. W XVI w. pojawiły się mapy, na których barwy odnoszące się do podziału polityczno-administracyjnego zdominowały graficznie treść prezentacji kartograficznej³¹.

³⁰ D. Borowicz, W. Spallek, *Matka śląskich map*, „Sudety. Przyroda, historia, kultura”, 2001, nr 3, s. 15–17.

³¹ Znakomitym przykładem są mapy w atlasie A. Orteliusa *Theatrum orbis terrarum*, Antwerpia 1570.

Ryc. 3. Mapa ogólnogeograficzna polityczna Polski (zmniejszona) z pierwszego polskiego atlasu szkolnego D. Szybińskiego [1], tabl. 17

W XVIII w. na większości map, zwłaszcza w mniejszych skalach, najważniejszym elementem treści stały się granice, a właściwie zasięgi poszczególnych jednostek terytorialnych, które jako jedyne na czarno-białych drukach map były dodatkowo oznaczane nanoszonymi ręcznie kolorami. W konsekwencji mapy uzyskały charakter ogólnogeograficzno-polityczny. Poza granicami przedstawiano na nich sieć osadniczą, sieć wodną i rzeźbę w formie kopczyków (ryc. 3) albo kreskowania – metodą półperspektywiczną lub szrafową (ryc. 4). Z czasem zaczęto także zaznaczać główne drogi. Taki sposób prezentacji treści na mapach ogólnogeograficznych jest popularny do dzisiaj na mapach amerykańskich, na przykład publikowanych przez National Geographic Society, z tym że rzeźba jest prezentowana metodą cieniowania.

Mapy ogólnogeograficzne polityczne stanowiły podstawowy typ map w polskich atlasach szkolnych wydawanych do końca XIX wieku (ryc. 5). Ostatnim atlasem, w którym dominował ten typ map, było ostatnie wydanie atlasu Haardta z 1930 r. [21], adaptacji mocno już wówczas przestarzałego atlasu austriackiego. Dominacja map ogólnogeograficznych politycznych w kartografii szkolnej do końca XIX w. wynikała z ówczesnego podejścia do nauczania geografii, która traktowana była jako uzupełnienie wiedzy historycznej. Ograniczano się

Ryc. 4. Mapa ogólnogeograficzna polityczna z rzeźbą w formie kreskowania.
 Fragment mapy Europy Środkowej 1:8 000 000
 z atlasu B. Kozenna [10], tabl. 5

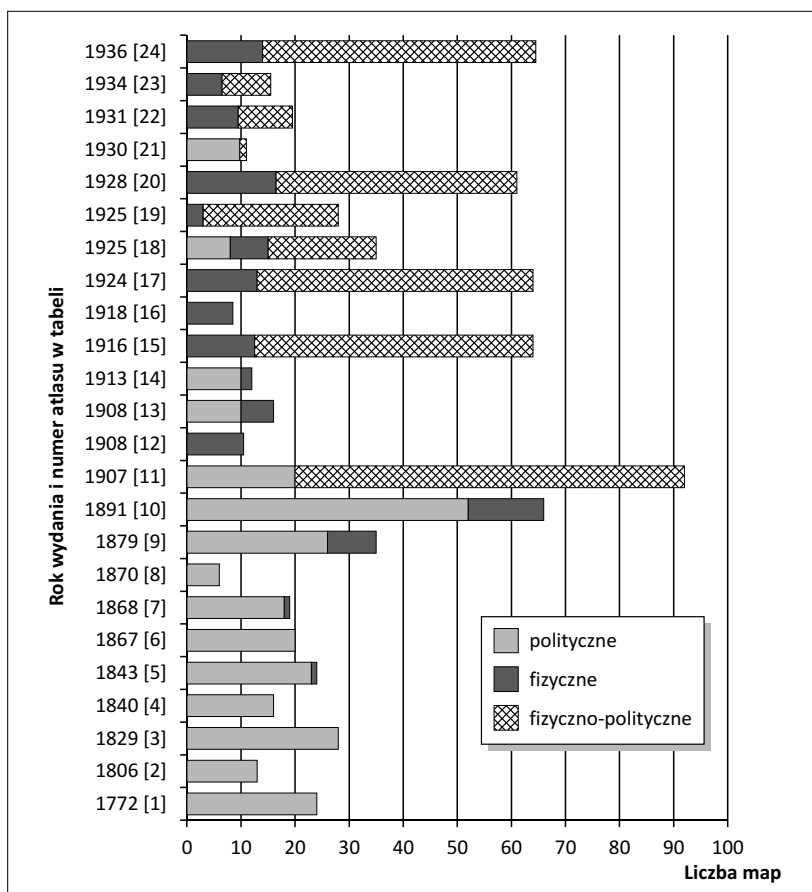
do treści politycznych i społeczno-gospodarczych, z naciskiem na te pierwsze. Wśród najważniejszych informacji podawanych uczniom były imiona panujących monarchów i charakterystyka topograficzna ich państw. Ponadto podawano jednostkowe fakty pochodzące z zestawień statystycznych, odnoszących się do podstawowych charakterystyk ludności i gospodarki³².

W drugiej połowie XIX w., pod wpływem rozwoju geografii fizycznej, zaczęto w większym zakresie uczyć zagadnień z nią związanych: ukształtowania powierzchni i hydrografii oraz klimatologii i biogeografii. Znalazło to swoje odzwierciedlenie w wyglądzie map ogólnogeograficznych w atlasach szkolnych z tego okresu. Przełomem w kartografii szkolnej stały się mapy ścienne i atlasy Emila von Sydowa³³, na których główny nacisk położono na rzeźbę terenu. W konsekwencji od połowy XIX w. zaczął kształtować się nowy typ map ogóln-

³² K. Harasimiuk, op. cit., s. 127.

³³ E. Sydow, *Schulmethodischer Wand-Atlas*, Gotha 1838–1840; E. Sydow, *Methodischer Hand-Atlas fuer das wissenschaftliche Studium der Erdkunde*, Gotha 1842; E. Sydow, *Schulatlas in sechsunddreißig Karten*, Gotha 1849.

nogeograficznych fizycznych. Wśród nich można wyróżnić dwie odmiany: mapy fizyczne właściwe i mapy fizyczno-polityczne. Na mapach fizycznych właściwych elementem dominującym jest rzeźba terenu wraz z siecią wodną, a ele-

Ryc. 5. Liczebność i rodzaje map ogólnogeograficznych w analizowanych atlasach (tabl. 1) w ujęciu chronologicznym

menty polityczne są zredukowane do minimum (ryc. 6) lub usunięte i zamieszczone na tematycznych mapach politycznych, jak np. w *Atlasie geograficznym* E. Romera z 1908 r. [12], gdzie każdej mapie fizycznej właściwej (poza ziemiami dawnej Polski i planiglobami) towarzyszy mapa w kartonie przedstawiająca podział polityczny danego obszaru. Na mapach fizyczno-politycznych³⁴ rzeźba

³⁴ Pojęcia tego użyli S. Korbel i L. Sawicki w *Przedmowie* do swojego atlasu: „Wszystkie mapy traktowaliśmy jako fizyczno-polityczne, dając pierwszeństwo wyrazistemu przedstawieniu stosunku fizjogeograficznych, nie pomijając wszakże szczegółów z zakresu osadnictwa i komunikacji”, [19], s. 13.

Ryc. 6. Mapa ogólnogeograficzna fizyczna właściwa z rzeźbą przedstawioną metodą Sydowa z wiszerowaniem dla obszarów górskich i wyżynnych. Fragment mapy Europy 1:22 284 000 z: *Methodischer Hand-Atlas fuer das wissenschaftliche Studium der Erdkunde*, E. Sydowa, Gotha 1842

Ryc. 7. Mapa ogólnogeograficzna fizyczna właściwa z rzeźbą przedstawioną metodą Sydowa z kreskowaniem. Fragment mapy Europy 1:22 000 000 z atlasu B. Kozenna [10], tabl. 4

Ryc. 8. Mapa ogólnogeograficzna fizyczna właściwa z rzeźbą przedstawioną metodą barw hipsometrycznych. Fragment mapy Europy 1:20 000 000 z atlasu E. Romera [12]

jest elementem treści równorzędnym z pozostałymi (granice polityczno-administracyjne, osiedla i sieć komunikacyjną), choć często z racji stosowanych rozwiązań metodycznych i graficznych (metoda barw hipsometrycznych tworzących tło mapy) zwykle dominuje graficznie.

E. von Sydow do przedstawiania rzeźby użył specyficznej metody, której nadał nazwę od jego nazwiska. W metodzie Sydowa odcieniami zieleni oznaczone zostały obszary nizinne, rozumiane nie jako tereny wznoszące się do pewnej wysokości, ale wszelkie tereny nisko położone i równinne, w odróżnieniu od wyżyn i gór, które oznaczone zostały brunatnym wiszerowaniem (inaczej zwanym szumerowaniem) (ryc. 6). Metoda zyskała duże uznanie wśród pedagogów, zwłaszcza niemieckich³⁵. W późniejszym czasie wiszerowanie zastąpiono kreskowaniem (tzw. „gąsieniczki”), jak np. w atlasach B. Kozenna [7, 9 i 10] (ryc. 7).

Pod koniec XIX w. można zauważyć przejście od barw związanych z formami ukształtowania powierzchni do skali barw hipsometrycznych, czyli ściśle związanych z przedziałami wysokości. Mimo to, jeszcze w okresie międzywojennym ukazywały się atlasy, w których rzeźbę przedstawiano metodą Sydowa, np. atlasy W. Haardta [21] i J.M. Bazewicza³⁶. Pod koniec XIX w. w atlasach niemieckich

³⁵ S. Pietkiewicz, *O sposobach przedstawiania terenu na mapach*, Warszawa 1930, s. 12–13.

³⁶ J.M. Bazewicz, *Atlas geograficzny dla wszystkich części świata z tekstem ułatwiającym naukę*, Warszawa 1921(?).

obok map szrafowych z barwami hipsometrycznymi, ale bez poziomicy, pojawiły się pojedyncze mapy (zwykle mapy świata), przedstawiające rzeźbę wyłącznie za pomocą metody hipsometrycznej (z poziomiami)³⁷. W 1908 r. ukazał się atlas E. Romera [12], który jako pierwszy na świecie zawierał wyłącznie mapy ogólnogeograficzne fizyczne z rzeźbą przedstawioną za pomocą metody barw hipsometrycznych (ryc. 8). W okresie międzywojennym mapy i atlasy Romera przyczyniły się do ugruntowania pozycji metody barw hipsometrycznych w polskiej kartografii szkolnej, podczas gdy na przykład w atlasach niemieckich (Diercke) i austriackich (Kozenn) z tego okresu nadal dominowały mapy szrafowo-hipsometryczne.

Do końca XIX w. mapy fizyczne właściwe w atlasach szkolnych przedstawiały ukształtowanie powierzchni świata i kontynentów, podczas gdy przegląd mniejszych obszarów w większych skalach dawano na mapach ogólnogeograficznych politycznych. Drugie wydanie atlasu Kozenna z 1898 r.³⁸ było pierwszym polskim atlasem szkolnym, w którym funkcje map przeglądowych przejęły mapy ogólnogeograficzne fizyczno-polityczne. W pełni wykształconą formę uzyskały one w okresie międzywojennym w *Powszechnym atlasie geograficznym* E. Romera [20 i 24]. Ukształtowany wówczas wzorzec map ogólnogeograficznych fizycznych jest stosowany w polskiej kartografii szkolnej do dzisiaj. Podobnie struktura map przeglądowych w atlasach świata, czyli dawanie map fizycznych właściwych dla świata i kontynentów i map fizyczno-politycznych dla państw i regionów, jest stosowana współcześnie w wielu polskich dużych i kompleksowych atlasach geograficznych świata przeznaczonych dla szkół.

5. Podsumowanie

W badanym okresie 1772–1939 ukształtowała się koncepcja szkolnych map ogólnogeograficznych, która jest stosowana współcześnie: w atlasach szkolnych dominują mapy fizyczne właściwe i fizyczno-polityczne, na których rzeźba przedstawiona jest metodą barw hipsometrycznych. Późniejsze wprowadzenie cieniowania podniosło plastyczność rzeźby.

Kolejny przełom nastąpił w latach sześćdziesiątych i siedemdziesiątych XX w., kiedy powstała koncepcja map ogólnogeograficznych krajobrazowych, na których dominującym elementem treści stały się formy krajobrazów, a w większych skalach – formy użytkowania ziemi. Obecnie w atlasach szkolnych mapy krajobrazowe współwystępują z mapami fizycznymi jako główne mapy przeglądowe

³⁷ Przykładem jest *Schul-Atlas fuer hoehere Lehranstalten* C. Dierckego, Braunschweig, Georg Westermann, 1899.

³⁸ *Atlas geograficzny dla szkół średnich (gimnazjalnych, realnych i handlowych)*, red. B. Kozenn, W. Haardt, W. Schmidt, B. Gustawicz, Wiedeń, Edward Hoelzel, 1898.

regionów, kontynentów i świata, a niekiedy zastępują je w tej roli. Współcześnie na niższych poziomach nauczania (szkoła podstawowa) przeważają mapy krajobrazowe, a na wyższych (gimnazja i szkoły średnie) – mapy fizyczne. Jeżeli wziąć pod uwagę wyłącznie szkolne atlasy geograficzne (bez atlasów do przyrody), wówczas okazuje się, że nadal przeważają w nich mapy ogólnogeograficzne fizyczne i fizyczno-polityczne, których koncepcja ukształtowała się w opisywanym okresie.

Słowa kluczowe: Polska kartografia szkolna, atlasy świata, mapy ogólnogeograficzne

Literatura

- Aślanikaszwili A., 1971, *Język mapy*, „Przegląd Zagranicznej Literatury Geograficznej”, z. 1–2, s. 135–156.
- Atlasy, mapy i globusy Eugeniusza Romera. Katalog*, 2004, oprac. pod kier. B. Przyłuskiej, „Studia i materiały z historii kartografii”, t. 18, Warszawa.
- Bibliografia polska 1901–1939*, T. 1–13, 1986–2009, Warszawa.
- Borowicz D., Spallek W., 2001, *Matka śląskich map*, „Sudety. Przyroda, historia, kultura”, nr 3, s. 15–17.
- Harasimiuk K., 1992, *Geografia jako przedmiot nauczania w polskich szkołach średnich na ziemiach polskich w latach 1795–1863*, Lublin.
- Klewżyc L., 1968, *Korbel Stanisław (1882–1956)*, w: *Polski słownik biograficzny*, t. 14/1, z. 60, Wrocław.
- Leszczycycki S., Piasecka J., Winid B., 1959, *Bibliografia geografii polskiej 1936–1944*, Warszawa.
- Łodyński M., 1961, *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 1, Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482–1800*, Warszawa.
- Łodyński M., 1963, *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 2 (uzupełniający): Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1482–1800*, Warszawa.
- Łodyński M., 1965, *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 3, Katalog atlasów 1801–1919*, Warszawa.
- Łodyński M., 1968, *Centralny katalog zbiorów kartograficznych w Polsce. Zeszyt 4, Katalog atlasów i dzieł geograficznych 1528–1945*, Warszawa.
- Miąso J., 2006, *Walka o narodowa szkołę w Królestwie Polskim w latach 1905–1907 (w stulecie strajku szkolnego)*. „Rozprawy z dziejów oświaty”, t. 44, s. 75–103.
- Nowak-Ferdhus E., Szynekiewicz E., 1992, *Ewolucja „Atlasu geograficznego” Eugeniusza Romera z 1908 roku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 24, nr 1–2, s. 26–41.

- Olszewicz B., 1930, *Kartografia polska XV i XVI wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, r. 8, nr 31, s. 147–168.
- Olszewicz B., 1931, *Kartografia polska XVII wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, r. 9, nr 36, s. 109–168.
- Olszewicz B., 1932, *Kartografia polska XVIII wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, r. 10, nr 38–39, s. 181–208, nr 40, s. 245–310, (wyd. 2, Warszawa 2003).
- Olszewicz B., 1998, *Kartografia polska XIX wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny). Tom 1 i 2*, Warszawa.
- Olszewicz B., 2004, *Kartografia polska XV–XVII wieku (Przegląd chronologiczno-bibliograficzny)*, Warszawa.
- Ormicki W., 1935a, *Bibliografia geograficzna za lata 1928–1933*, Kraków.
- Ormicki W., 1935b, *Bibliografia geograficzna za rok 1934*, Kraków.
- Ormicki W., 1936, *Bibliografia geograficzna za rok 1935*, Kraków.
- Ostrowski J., 1969, *Mapy hipsometryczne Polski: przegląd historyczno-bibliograficzny*, „Dokumentacja Geograficzna”, z. 1.
- Piasecka J., 1971, *Bibliografia geografii polskiej 1918–1927*, Warszawa.
- Piasecka J., 1985, *Polskie atlasy geograficzne do połowy XIX wieku*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 17, nr 4, s. 169–190.
- Piasecka J., 1991, *Polskie przekłady szkolnych map i atlasów geograficznych*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 23, nr 4, s. 121–129.
- Pietkiewicz S., 1930, *O sposobach przedstawiania terenu na mapach*, Warszawa (reprint Toruń 1998).
- Przyłuska B., Ostrowski J., 2011, „Atlas Polski współczesnej” lwowskiej i wrocławskiej Książnicy-Atlas – prekursor nowoczesnych szkolnych atlasów geograficznych Polski, w: *Od atlasu do kolekcji. W 440. rocznicę I wydania atlasu Abrahama Orteliusa*, red. J. Ostrowski i R. Skrycki, „Z Dziejów Kartografii”, t. 16, Szczecin, s. 169–192.
- Romanowski W., 1960, *Działalność Lubelskiego Towarzystwa „Światło” na polu szkolnictwa elementarnego*, „Rozprawy z dziejów oświaty”, t. 3, s. 167–205.
- Spallek W., 2011, *Historia metod wizualizacji danych statystycznych*, w: *Główne problemy współczesnej kartografii 2011: Zastosowanie statystyki w GIS i kartografii*, red. W. Żyszkowska i W. Spallek, Wrocław, s. 7–35.
- Sujkowski A., 1913, rec.: *J.M. Bazewicz, Atlas geograficzny poszczególnych krajów Europy, J.M. Bazewicz, Atlas geograficzny wszystkich części świata*, „Ziemia. Tygodnik Krajoznawczy Ilustrowany”, r. 4, nr 7, s. 111–112.
- Szaniawska L., 2013, *Zasady opisu geograficznego i rysowania map w Geografii Ptolemeusza redagowanej przez Nicolausa Germanusa – rękopis BOZ 2*, „Studia Geohistorica”, nr 1, s. 57–80.
- Uhorczak F., Wąsowicz J., 1960, *Bibliografia adnotowana dzieł kartograficznych E. Romera*, w: E. Romer, *Wybór prac*, t. 1, Warszawa s. 137–154.

- W sprawie wydawnictw J.M. Bazewicza*, komunikat zamieszczony w „Dzienniku Urzędowym Ministerstwa Wyznań Religijnych i Oświecenia Publicznego Rzeczypospolitej Polskiej”, 15 maja 1923 r., r. 6, no 9 (110), s. 143.
- Wąsowicz J., 1964, *U progu powstania polskiego przemysłu kartograficznego*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 35, z. 3–4, s. 327–335.
- Winid B., 1964, *Uzupełnienie bibliografii prac Eugeniusza Romera wykonanej przez F. Uhorczaka i J. Wąsowicza, zamieszczonej w książce „Wybór prac Eugeniusza Romera”, t.1, Warszawa 1960*, „Czasopismo Geograficzne”, t. 35, z. 1, s. 119–126.
- <http://mak.bn.org.pl/cgi-bin/makwww.exe?BM=32> – Bazy Biblioteki Narodowej w systemie MAK, ostatni dostęp 25.08.2013.
- <http://rcin.org.pl/dlibra> – Repozytorium Cyfrowe Instytutów Naukowych, ostatni dostęp 27.08.2013.

Źródła kartograficzne

- Atlas geograficzny części świata*, Warszawa, M. Arct, 1914, wyd. 2 – 1916(?).
- Atlasik do geografii fizycznej. 18 mapek plastycznych*, Warszawa, M. Arct, 1914
- Atljas „Samoosviti”. Zbirnik geografičnih map, statističnih tablic' ta krajevidiv. Dlja samonavčannja i školi*, L'viv, Vidavnicтво „Samoosvita”, 1931, wyd. 2 po konfiskacie poprzedniego – 1931, wyd. 3 – 1934.
- Bazewicz J.M., *Atlas geograficzny dla wszystkich części świata z tekstem ułatwiającym naukę*, Warszawa 1921(?).
- Diercke C., *Schul-Atlas fuer hoehere Lehranstalten*, Braunschweig, Georg Westermann, 1899.
- Dzierżyński I., *Atlas do geografji Polski. Cz. I. Przyroda*, Warszawa, nakładem autora, 1918.
- Herkner J., *Atlas geograficzny złożony z 20 mapp*, Warszawa, nakładem autora, 1850–1851, wyd. 2 – 1853, wyd. 3 – 1856, wyd. 4 – 1862, wyd. 5 – 1864, wyd. 6 – 1867 [6].
- Janiszewski M., *Geograficzny atlas Polski dla I i IV klasy gimnazjalnej*, Warszawa, nakładem autora, 1938, wyd. 2 – 1939.
- Kaduszyn I., *Atlas geograficzny*, Wilno, Wydawnictwo Żydowskiej Centralnej Organizacji Szkolnej, 1922, wyd. 2 – Wydawnictwo Wileńskie B. A. Kleckina, 1925.
- Korbel S., *Atlas geograficzny dla szkół wszelkich typów i użytku powszechnego*, Katowice, Wydawnicza Spółka Kartograficzna Globus, 1936, wyd. 2 – 1938.
- Koźmiński J., *Atlas ieograficzny nowożytny i starożytny przeznaczony dla użytku młodzieży*, Warszawa, Litografia Józefa Koźmińskiego, 1833, wyd. 2 – 1835.
- Kozenn B., Haardt W., Schmidt W., Gustawicz B., *Atlas geograficzny dla szkół średnich (gimnazjalnych, realnych i handlowych)*, Wiedeń, Edward Hoelzel, 1898.

- Nałkowska A., *Mapy do geografii szkolnej... Cz. III*, Warszawa, nakładem autora, 1914.
- Ortelius A., *Theatrum orbis terrarum*, Antwerpia 1570.
- Radliński T., *Atlas do geografji Polski i powszechnej*, Warszawa, M. Arct, 1918.
- Sydow E., *Methodischer Hand-Atlas fuer das wissenschaftliche Studium der Erdkunde*, Gotha 1842.
- Sydow E., *Schulatlas in sechsunddreizig Karten*, Gotha 1849.
- Sydow E., *Schulmethodischer Wand-Atlas*, Gotha 1838–1840.

Evolution of the concept of general reference maps in the light of Polish school atlases published until 1939

S u m m a r y

The paper presents the development of the concept of school general reference maps, reconstructed on the basis of maps contained in the Polish school geographical atlases published until 1939. In this period, there were published 158 atlases, most of which were atlases of the world, containing exclusively or almost exclusively general reference maps. 24 school atlases (Tab. 1) were selected to analyze the development of the concept of general reference maps.

School maps are designed for teaching purposes. Content of the maps, its generalization and visualization methods are subordinated to these purposes. Content of the curriculum has changed in the history of teaching geography. Therefore, some groups of geographical information were more displayed on the maps, while the others were reduced or omitted. Five types of general reference maps (Tab. 2) were identified based on analysis of the content of maps in the atlases.

In the primal general reference maps all elements of content were equally important. In the 18th century, the political type of general reference maps began to dominate. In this type of maps boundaries of territorial units were the most important element of their content (Fig. 3). These maps prevailed in school cartography until the end of the 19th century (Fig. 4 and 5), which was associated with the geography curriculum at that time. Geography was treated as a supplement to historical education. Among the most important information to be given to students were the names of reigning monarchs and geographic characteristics of their countries.

In the second half of the 19th century, under the influence of the development of physical geography, new type of physical general reference maps have appeared. Among them there are two subtypes: real physical maps and physical-

political maps. Land relief and hydrography are the main elements in the content of real physical general reference maps (Figs. 6, 7 and 8). In the physical-political type of general reference maps all elements of content (land relief, political and administrative boundaries, settlements and communication network) have the same importance, but because of the method of visualisation (usually hypso-metric tints) land relief dominates graphically on them. The concept of physical-political map, formed in E. Romer's atlases published in the interwar period, is still used in Polish school cartography. Similarly, the structure of the maps in school atlases of the world, i.e. real physical maps of the world and continents and physical-political maps of countries and regions, is used today by many Polish publishers.

Key words: Polish educational cartography, world atlases, general reference maps